

TISZTÁZANDÓ KÉRDÉSEK A KULTÚRA KUTATÁSÁBAN¹

Jóllehet a kultúra állandóan jelen van a közéletben, fogalmának és sajátos vonásainak használata zavaros képet mutat. Ez láthatólag senkit sem zavar, mintha magától értetődő lenne, hogy mindenki azt érti kultúrán, amit csak akar. A sajtó, a rádió, a televízió ugyan egyetért abban, hogy a kultúra a szépirodalommal és a művészetekkel azonos, és ezt a művelődéspolitikai is elfogadja, a tudományok mégis szélesebben értelmezik ezt a fogalmat. Már a néprajz is túljut ezen, nem is szólva a régészetről, a nyelvészetről, a pszichológiáról, a szociológiáról, a filozófiáról. Amikor vagy három évtizeddel ezelőtt Budapesten Nemzetközi Kulturális Fórumot tartottak, a tudósok sérelmezték, hogy nem kaptak meghívást a tanácskozássra. A rendezvény szervezői viszont nem értették a panaszukat, hiszen szerintük a tudomány nem tartozik a kultúrához. Talán ez a nézetkülönbség váltotta ki az ELTE Természettudományi Karának két konferenciáját, amelyeket a 80-as évek elején szerveztek meg, s amelyen a Kar tanárai előadásokban fejtették ki szakterületük kulturális vonatkozásait. (ELTE TTK, 1983, 1985)

A kultúra terjedelmét érintő vita persze értelmiségi körökben maradt, hasonlóan a 60-as években lezajlott folyóirati vitához, amely a humán- és reál-műveltség elválásáról szólt. Ezért nem is tudta befolyásolni a szélesebb közvéleményt. Ám ezek a kérdések más, elméletileg tisztázandó problémákat is rejtenek magukban: egyrészt a kultúra strukturális tagozódását, másrészt az emberi életben betöltött funkcióját. Nyilvánvalóan ezek nem értelmezhetők anélkül, hogy meg ne tudnánk mondani, mit értünk kultúrán. A nálunk kiadott lexikonok leggyakrabban „az anyagi és szellemi értékek összességének” tartják, ez a meghatározás azonban figyelmen kívül hagyja a kultúra folyamat jellegét, ami a magatartás és cselekvés módjában jut érvényre. Mellőzi a beszéd kulturáltságát is, és csak a már tárgyiasult eredményeket sorolja e fogalom alá. Ezzel a kultúra elveszti dinamikus voltát, mintha csupán muzeális értékű tárgyakat tartalmazna.

Nem véletlen, hogy ily módon elhomályosodik a társadalomban betöltött szerepe. A kulturá-

lis értékek termelése látszólag mellékes ága lesz egy társadalom életének, nem járul hozzá annak fejlődéséhez, problémáinak megoldásához. Inkább csak díszíti azt, a nyilvánossága is a szabadidő eltöltésére való. Ebből következik, hogy a kultúra csupán része a közéletnek, és nem is a legjelentősebb ágazata. Ha azonban elfogadjuk, hogy a kultúra átfogja az emberi élet egészét, akkor felismerhető: kultúra nélkül nincs is emberi társadalom. Mert a hagyományaival tartalmazza a közösségi lét folyamatosságát, szabályaival és normáival fenntartja annak működését, és a társadalom tagjainak véleménycseréjével hozzájárulhat e lét minőségének javításához. E funkciók természetesen nem mentesek az ellentmondásoktól. A hagyományokhoz ragaszkodás visszafogja az újítási szándékot, a szabálykövetés korlátozza az egyén szabadságát, az emberek közti kommunikáció sok téves vagy torzított információ terjedését is előidézheti. A kultúra éppen ezért nem tekinthető kizárólag értékek összességének, már csak azért sem, mert bizonytalan az a határ, ami valóságosan érték-ké tesz valamit. Arról nem is szólva, hogy az érték óhatatlanul kapcsolódik az értékeléshez, márpedig az mindig szubjektív, ezért vitatható. Tény, hogy ennek ellenére a kultúra mégis csak tartalmaz értékeket. Ha nem így lenne, akkor ez azt jelentené, hogy csak mennyiségileg halmozódik, minőségi változás nélkül. De ha egyszer a kultúra emelte ki az emberiséget a természetből, akkor az is bizonyos, hogy van benne minőség, sőt ez a lényege.

A kultúra és társadalom viszonyában találónak látszik Melville Herskovits² megállapítása, mely szerint „a kultúra egy nép életmódját jelenti, míg a társadalom az adott életmódot folytató egyének szervezett összessége. Egyszerűbben: A társadalom emberekből áll, magatartásuk módja jelenti kultúrájukat” (Herskovits 1952:57). Eduard Sz. Markarjan³ szerint a szociokulturális egység két oldaláról van szó: a társadalom a struktúrája, a kultú-

2 Herskovits, Melville 1952 *Cultural Anthropology*. Alfred A. Knopf, New York. /Magyarul: A kultúra valósága, 16. fejezet. In *Forrásmunkák a kultúra elméletéből*, I. kötet. Egységes jegyzet. Szerk. Maróti Andor. Tankönyvkiadó, Budapest, 1975:203-219/.

3 Markarjan, E. Sz. 1971 *A marxista kultúraelmélet alapvonalai*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

1 Megjelent a *Magyar Tudomány*, 2010, 11:1358-1362. http://www.matarka.hu/cikk_list.php?fusz=76424

ra pedig a funkciója ennek az egységnek (Markarjan 1971). Igaz, hogy Herskovits megállapítása a viszonylag egészséges életmódot folytató népek életéből levont tapasztalatra épül, s a modern társadalmak élete differenciáltabb. Mégis elgondolkoztató az életmód és a kultúra összefüggése, hiszen ez az élet számos vonatkozását magában foglalja. Nemcsak a szokásokat és az emberi kapcsolatokat meghatározó normákat, de a nyelvet is, amely kétségtelenül alapja egy nép kultúrájának. S minthogy a művészetek is felfoghatók sajátos nyelvként, ezen az alapon a művészet funkciója könnyebben értelmezhető, mintha csak önmagában néznénk, a kultúra más területeitől elszakítva.

Ha tovább keressük a kultúra összefüggéseit, akkor a társadalmi léthez kapcsolódó viszonyából következők: a történetiségében is akad tisztáznivaló. Elsősorban az, ami a kultúra kezdetére ad magyarázatot. Általánosan elfogadott, hogy csak az embernek van kultúrája, tehát az emberré válás egyúttal a kultúra megjelenése is. Csakhogy nagyon eltérő, ahogyan ezt a különböző válaszok értelmezik. Egyesek a barlangrajzokkal, mások a szellemvilág feltételezésével és a vele kapcsolatot kereső szertartásokkal, ismét mások az eszközkészítéssel vagy a tagolt beszéddel jelölik a kezdetét. Ezzel szemben Clifford Geertz az emberré válás előtti időre teszi a kultúra kialakulását. Tévesnek tartja, hogy az ember kiemelkedése az állatvilágból előbb testi szervezetének átalakulásával járt, majd ezt követte a kultúra megjelenése. Szerinte e két folyamat bizonyos ideig átfedte egymást. Az előember átalakulása kb. négy-millió évvel ezelőtt kezdődött el, s mintegy 200-300 ezer évvel ezelőtt fejeződött be. Közben „kb. egymillió éves átfedés volt a kultúra kezdete és az ember ma ismert formájának megjelenése között” (Geertz 1988:70).⁴ A kultúra tehát nem hozzáadódott az ember természetes lényéhez, hanem része volt az állat emberré válásának. Vagyis a kultúra tette az embert emberré. Geertz ezt azzal bizonyítja, hogy a szerszámok készítése, tökéletesítése, a szervezett vadászat és gyűjtögetés, a család kialakulása, és még a jelentést hordozó szimbólumok megjelenése is megelőzte a Homo Sapiens létét. A kultúra eszerint nem következménye volt az emberré válásnak, hanem előfeltétele. Az ember úgy tanult meg alkalmazkodni a természeti környezetéhez, hogy alkalmazkodott a kultúrához is, amely visszakapcsoló rendszerként működött a test és az agy között.

⁴ Geertz, Clifford 1988 A kultúra fogalmának hatása az ember fogalmára. *Kultúra és Közösség*, 4:69-78.

Geertz álláspontjával azonos Merlin Donald⁵ megállapítása, amely a másfél millió évvel ezelőtt kialakult Homo Erectus életében mutatja ki a megmunkált eszközöket, a vadászatot, a tűzhasználatot, a készségek nemzedékek közti átadását – azaz a kulturális fejlődés korai elemeit. E kultúrát azonban még epizodikusnak (helyzethez kötöttnek) nevezi, amit később a mimetikus kultúra vált fel az emberi kultúra előzményeként. Amikor ez már több mint gesztusnyelv, mert a szimbolikus nyelvhasználatnak köszönhetően elbeszélő jellegű lesz, mitikus kultúrának nevezhető. Ezt követi a kulturális evolúció negyedik foka, a teoretikus (elméleti) kultúra, amely csak az újkori történelemben (és különösen napjainkban) kezd mind szélesebb rétegekben használatossá válni (Donald 2001).

Lényegében ezt a felfogást követi Csányi Vilmos is (Csányi 1999),⁶ aki az emberiség előtörténetében kimutatja a protokultúrát. Azzal az érveléssel, hogy a csoportlétből szükségszerűen következik a csoporttagok együttműködése, majd az emberré válásban ennek szabályozása, a szinkronizációs készség, a konstrukciós képesség a szimbolikus kommunikáció segítségével (Csányi 2006).⁷

Amilyen érdekes probléma a kultúra és az emberré válás kapcsolatának feltárása, legalább annyira az a paradoxon, hogy amíg a kultúra története átfogja az emberi történelem egészét, a kultúra mai értelemben vett fogalma csak a 17.–18. században jelenik meg Európában. Mi lehetett az oka ennek az időbeli távolságnak, és mi okozhatta, hogy az újkor szükségesnek látta, hogy az ókori latin nyelvből átvett fogalmat kiemelje a mezőgazdaságra vonatkoztatottságából és az emberi fejlődésre alkalmazza? Könnyen válaszolható erre, hogy a külső természet megmunkáló tevékenység mintájára az emberi természet átalakítása is időszerű programmá vált. Nehezebb azonban azt is tisztázni, hogy ez az igény hogyan függött össze az életmód és az életfelfogás átalakulásával. A kor filozófusai ezt különbözőképp magyarázták, s mennél gazdagabb lett a kultúráról szóló elméleti gondolkodás, annál több irányzat igyekezett részletesen magyarázni a mibenlétét, in-

⁵ Donald, Merlin 2001 *Az emberi gondolkodás eredete*. Osiris Kiadó, Budapest.

⁶ Csányi Vilmos 1999 *Az emberi természet*. Vince Kiadó, Budapest.

⁷ Csányi Vilmos 2006 *Az emberi viselkedés*. Sanoma Kiadó, Budapest.

dokolni a szerepét az egyes ember és a társadalmi közösség életében (Maróti 2005).⁸

Mindennek persze csak a tudományos kutatásokban tájékozódni akarók számára van jelentősége, de ha meggondoljuk, hogy ebből a problémakörből az is kiolvasható, hogy kultúra nélkül nincs emberi élet, akkor talán az is állítható, hogy ezt az összefüggést minden embernek ismernie kellene. Jelen kellene lennie a közoktatásban és a közéleti döntéseket meghatározó politikai kultúrában is. Az, hogy erről ma még csak feltételes módon beszélhetünk, annak a következménye, hogy a kultúra részterületeiről ugyan sokat mond el az iskola, és sokat tud a közélet is a tömegközeli eszközök híradásai alapján, de arról, hogy egészében mit is jelent ez a fogalom, már csak hiányként beszélhetünk, még az értelmiség gondolkodásában is. Jellemző tünet volt, amikor három évtizede a Magyar Tudományos Akadémia Közoktatási Bizottsága felkért néhány szakértőt a korszerű műveltségkép összefoglalására, az elkészült tanulmány fejezetei igyekeztek ugyan érvényesíteni a komplexitás elvét az egyes diszciplínák vonatkozásában, de arról, hogy a műveltség hét fő területét mi fogja össze, e munkának nem volt mondanivalója (Rét 1980).⁹ Kidolgozatlan maradt tehát a korszerű műveltség rendszere, mintha erre a szakterületek felkért tudósai már nem vállalkoztak volna. Ennek az oka feltehetően abban keresendő, hogy a modernitásban az emberiség élete fokozatosan differenciálódik, az átfogó eszmék és elméletek elvesztik tartósnak vélt érvényüket, és az a látszat, hogy a részek összetartozását felesleges keresni, hiszen minden változik, az élet képlékenységében csak az egyedi információkról lehet tudomást szerezni.

Ezzel szemben felvethető, hogy a kultúra eredeti funkciója épp a töredékes léttudat rendszerezése volt, a káoszról a kozmikus rend kidolgozása, végső soron az eligazodást lehetővé tevő világkép megformálása. Ha ezt lehetetlennek látnánk, ez azt jelentené, hogy kultúrára sincs többé szükség, ami viszont a minőségi szintjéről való lemondással együtt a természeti léthez való visszatérés felé nyitna meg az utat. Ennek nincs valószínűsége, de figyelmet érdemel Geertz elméletileg kikövetkeztetett

megállapítása: az emberek kultúra nélkül „alakíthatatlan szörnyek lennének, nagyon kevés hasznos ösztönrel, még kevesebb felismerhető érzélemmel, és teljes hiányával az értelemnek: szellemileg üres kosarak. Minthogy központi idegrendszerünk – és különösen annak csúcspontja és koronája, az agykéreg – a kultúrával adódó kölcsönhatásban alakul ki, a jelentést hordozó szimbólumok irányítása, támogatása nélkül képtelen magatartásunk irányítására vagy tapasztalataink megszervezésére... Az ember függ bizonyos tanulástól: a fogalmak birtokba vételétől, a szimbolikus jelentés specifikus rendszereinek megértésétől és alkalmazásától” (Geertz 1988:71-72).¹⁰

Ezért elgondolkoztató, miért nincs összhangban az iskolai végzettség növekedése a kulturális igény és a műveltség szint növekedésével, és miért lesz a kultúra mindinkább a felszínes szórakozással azonos. És ami még inkább bonyolítja a kérdést: mivel magyarázható, hogy a kultúra létrejött elemeit olykor kulturálatlanul, sőt a kultúra ellen is fel lehet használni? (A beszédben, a viselkedésben, a környezet károsításában.) Csak nem arról van szó, hogy a kultúra kétarcú jelenség; pozitív értékei mellett negatívumokat is tartalmaz? Vagy egyszerűen az ember felelős ezért az ellentmondásért, mert sokszor éretlen a kultúra megfelelő alkalmazására? Eszerint a kultúra lényege nem is annyira a szellemi alkotásokban van, inkább az emberek kulturális szintjében, műveltségében? Bár az igényesebb publicisztikában sokszor megjelenik a „tudásalapú társadalom” és a „teljesítményképes tudás” időszerűsége, de ez mindig csak valamilyen speciális felkészülésre vonatkozik, s mellőzi a szélesebb körű szemléletet, noha nélküle senki sem lehet tisztában a „rész-egész” viszonylattal. Vagyis azzal, hogy a szakmai képzettség hogyan illeszkedik a kultúra rendszerébe. E szűklátókörűség következtében ugyanis aligha fejlődhet ki az a kreativitás és innováció, amit ma oly sokszor említ a korszerűsítés szakirodalma.

8 Maróti Andor 2005 *Sok szemszögből a kultúráról. Irányzatok a kultúra elméletében és filozófiájában*. Trefort Kiadó, Budapest.

9 Rét Rózsa szerk. 1980 *Műveltségkép az ezredfordulón. Tanulmányok az akadémiai távlati műveltségkonceptió alapján*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

10 Geertz, i.m.